

ontving, wat zij las, en ... wat zij dacht (voorbeeld 196). Dat laatste is gewoonlijk ontleend aan de correspondentie. Ik mis de vraag naar de status van die correspondentie. Een brief is toch niet zonder meer getuigenis van wat de schrijver 'werkelijk' denkt, al helemaal niet bij beroeps-correspondenten? In een biografie die zwaar op de briefwisseling van de hoofdpersoon steunt, moeten deze complicaties geproblematiseerd worden.

Een ander gevolg is de onverdeeld-positieve tekening van de heldin. Enkele voorbeelden. Als tegenwicht tegen sommige biografen die 'de intelligentie van Isabelle de Charrière briljant maar steriel vinden' (369) en daaraan de suggestie van fysieke steriliteit koppelen, betogen de auteurs dat met evenveel recht, want op grond van méér psychologische kilte, Charles de Charrière als veroorzaker van de kinderloosheid kan worden aangemerkt. Men ontzenuwt een absurde redenering toch niet door haar te doubleren? Ander voorbeeld is de als positief bedoelde kwalificatie 'Belle heeft altijd weinig waardering voor geld getoond'. (548) Afgezien van de vraag of deze houding vóór iemand spreekt, op Belle van Zuylen is de uitspraak niet van toepassing. Zij heeft de voordelen die afkomst en stand haar boden — net als de nadelen trouwens — altijd geaccepteerd: altijd heeft zij kunnen reizen en wonen waar zij wilde, en het was toch ook dank zij materiële welstand dat zij een studerend en schrijvend leven kon leiden? Te betreuren valt ook dat slechts één keer, en wel als Belle van Zuylen flauwvalt, voorzichtig wordt geconstateerd dat haar gedrag 'iets hysterisch' heeft. Jammer, want de lezer wil al heel lang meer weten over de pathologie achter al deze begaafde onrust.

De genoemde bezwaren kunnen nog worden aangevuld met twee van stilistische aard, te weten het veelvuldig gebruik van het woord 'ongetwijfeld' en de spelling 'meneer' (die vooral de weinig aan bod komende heer de Charrière geen goed doet).

Toch zou ik niet graag de indruk van een niet-goede biografie achterlaten. Het is gemakkelijk bezwaren te formuleren, het is heel moeilijk en compleet, en steeds goed gericht, en altijd goed gedoseerd te zijn. De Dubois bezitten unieke kennis van Belle van Zuylen en zij beschikken over een groot invoelingsvermogen; het zijn deze twee elementen die hun biografie — veel meer de basis-biografie dan 'een biografie' — bepalen.

J. Stouten

J. W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (2 dln.; Dissertatie Leiden 1992; Vleuten: J. W. Buisman (Secr. Versteeglaan 5, 3451 XG), 1992, 507 blz., f99,-, ISBN 90 9005740 4).

In een inleiding omschrijft de auteur aan de hand van een keuze uit de omvangrijke secundaire literatuur het begrip Verlichting als een gelijktijdig proces van secularisering, humanisering en emancipatie waarbij hij voorts een accentverschuiving veronderstelt van secularisering naar de andere twee begrippen. Hij pleit er tevens voor zich rekenschap te geven van sociale differentiatie bij het beschouwen van Verlichtingselementen en zet vanuit dat perspectief bijvoorbeeld een kanttekening bij het door Buijnsters en anderen geponeerde eigensoortige van een Nederlandse christelijke Verlichting: in vergelijkbare sociaal-culturele lagen in Frankrijk en Engeland kan men dit christelijk-verlichte denken evenzeer aantreffen. Andere problemen die hier worden aangesneden zijn de relatie tussen piëtisme en Verlichting en de rol van rede en openbaring als kenbronnen.

De eigenlijke studie begint bij hoofdstuk I, de verantwoording en afbakening van het

onderzoek. Doel is de maatschappelijke penetratie van verlichte ideeën te meten, in aansluiting dus op de waarschuwing uit de inleiding de sociale differentiëring niet uit het oog te verliezen. Buisman bespreekt dan eerst enkele vigerende invalshoeken die, zoals bij de genoemde vraagstelling ook voorde hand ligt, betrekking hebben op de receptie. Het gaat dan in hoofdzaak om studies naar genootschappen, leesgezelschappen en privé-bibliotheken en hij noteert enkele methodische problemen in verband met de genoemde doelstelling van het onderzoek. Zijns inziens zou een uitgebreide prosopografische analyse van de leden van dit soort instituten wenselijk zijn, in aanvulling op een beschrijving van 'de' genootschapsideologie. Een dergelijke prosopografie is wat de letterkundige genootschappen betreft inmiddels gegeven in de dissertatie van C. B. F. Singeling, *Gezellige schrijvers* (1991).

Buismans keus is gevallen op een andere aanpak: niet de recipiënten maar de producenten, de auteurs dus, zullen centraal staan. Als onderwerpen koos Buisman, daartoe gestimuleerd door een Verlichtingsauteur, reacties op rampen. In zo'n kader komen tal van relevante vragen aan de orde zoals die naar de rol van de voorzienigheid, de eventuele relatie tussen straf en zonde, de betekenis van de beschaving/overbeschaving voor het ontstaan of in elk geval de gevolgen van rampen. De keuze geeft tevens de mogelijkheid eventuele ontwikkelingen in het denken op het spoor te komen. De gekozen 'rampen' zijn achtereenvolgens: de aardbeving van Lissabon (1755), de runderpest (1769-1771), de Amsterdamse schouwburgbrand (1772), de nood in het land 1782-1784 (van verschillende aard: overstromingen, oorlog) en tenslotte het Leidse kruitschip (1807). De onderwerpen worden vervolgens in deel I van de studie verder uitgewerkt. Behalve deze dwarsdoorsneden biedt de auteur ook een drietal lengtedoorsneden aan waarin hij het denken over een drietal thema's volgt: te weten de humanisering van het strafrecht, de slavernijkwestie en de positie van de vrouw. Deze onderwerpen vullen deel II van het boek.

De auteur haalt in deze studie heel veel overhoop. Hij attendeert op tal van methodologische problemen, en geeft daarbij voortdurend stof tot nadenken en daagt ook wel uit tot tegenspraak. Een zeker effect van in- en uitdeneren wordt niet altijd vermeden. Een voorbeeldje: Is er verband, zo vraagt hij op bladzijde 58, op basis van buitenlands onderzoek dat betrekking heeft op de twintigste eeuw, tussen de zorg voor een gezin en een supranaturalistische interpretatie van rampen? Enerzijds moeten we voorzichtig zijn zo'n conclusie uit de twintigste eeuw terug te plaatsen naar de achttiende. Misschien is het verantwoordelijkheidsbesef van ouders in de tussentijd wel toegenomen, 'al was het Hollandse gezin destijds niet zo onmodern meer en al kunnen we ons afvragen of het dat ooit wel is geweest' (59) en de bijbehorende voetnoot ondergraaft de veronderstelling verder. Ook een zekere wollige wijdlopigheid maakt het boek minder helder en scherp dan mogelijk was geweest. Ik miste ook een systematische lijn naar het Nederlandse zeventiende-eeuwse verleden: veel discussies zijn toch ook te beschouwen als een voortzetting van oudere aanzetten. Nu zijn de verwijzingen naar eerdere perioden vrij toevallig: een uitermate topisch citaat van Leonardo da Vinci — nota bene ontleend aan een *Book of quotations* — moet laten zien dat 'het autonomiestreven van de Verlichting' (bij wijze van uitzondering) ook in de renaissance al aanwezig was. Anderzijds komt de naam van Coornhert in de index van het boek niet voor terwijl die op het gebied van de strafrechthervorming toch wel iets te melden heeft gehad. Ook de discussie over de positie van de vrouw had aan diepte kunnen winnen wanneer het bestaande Nederlandse discours erbij betrokken was, terwijl nu, behalve de onvermijdelijke en hier nogal cliché-matig beschreven Anna Maria van Schurman, alleen de Italiaanse situatie in de renaissance even genoemd wordt (345).

Het laatste hoofdstuk onderde titel 'Het wijdere perspectief' biedt enkele conclusies aan. Veel aandacht wordt daarin gegeven aan het verschijnsel van een 'Verlichting-van-onderop' zowel binnen als buiten Nederland. De hoge alfabetiseringsgraad in Nederland, en daarmee het bestaan

van een omvangrijke 'entremonde', wordt aangewezen als een belangrijke factor voor het ontbreken van een culturele polarisatie tussen elite en massa.

M. A. Schenkeveld-van der Dussen

H. Krop, P. Sondereren, ed., *Tussen classicisme en romantiek. Esthetica in Nederland van 1770 tot 1870* (Rotterdamse filosofische studies XVI; Rotterdam: Faculteit der wijsbegeerte, Universiteit Rotterdam, 1993, xvi + 176 blz., f25,-, ISBN 90 70116 73 1).

Sinds H. F. A. M. van der Grintens proefschrift *Nederlandsche aesthetica in de negentiende eeuw* (1947) heeft de aandacht van het wetenschappelijk onderzoek een stap teruggezet in de tijd, in overeenstemming met de algemene trend om het revolutietijdvak in cultureel opzicht minder als een breuk dan als een *trait-d'union* te beschouwen. Het negentiende-eeuwse denklevens blijkt nauwer aan te sluiten op de theorievorming uit de tweede helft van de achttiende eeuw, waarin de noties 'wetenschap' en 'kunst' (schone kunsten) voor lange tijd een nieuwe definitie kregen. En de negentiende-eeuwse institutionalisering van het kunstleven heeft duidelijk prerevolutionaire wortels: mecenaat, collectievorming, genootschappen, tekenacademies, tijdschriften, kunstkritiek, enz. Dat geldt ook en vooral voor Nederland. De achttiende-eeuwse filosofie heeft hier door de inspanningen van de Rotterdamse projectgroep 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland' de laatste jaren een nieuwe waardering gevonden — overigens in aansluiting bij het buitenland waar men er al lang van overtuigd was dat een man als Frans Hemsterhuis beter verdiende dan de vaderlandse vergetelheid.

Dat is de achtergrond van het symposium (Amsterdam 1991) waaruit deze door M.F. Fresco ingeleide bundel is voortgekomen. De esthetica vormt een uitstekende invalshoek voor een nieuwe benadering van de band tussen achttiende en negentiende eeuw. Ze maakt een samenspraak tussen filosofen, kunsthistorici en neerlandici mogelijk, en inhoudelijk raakt ze cruciale aspecten van het cultureel en maatschappelijk leven. Begrippen als schoonheid en smaak kwamen vanaf de achttiende-eeuwse reflectie voor lange tijd centraal te staan, terwijl de scheiding tussen wetenschappen en kunsten tot nieuwe theorievorming over de kunsten verplichtte; het oude imitatie-begrip werd geleidelijk vervangen door nieuwe noties, bijvoorbeeld van verbeelding; de aandacht verschoof van het object naar de ervaring van de beschouwer en die schoonheidservaring werd voor het eerst ook proefondervindelijk benaderd (Hemsterhuis). Opvallend is de explosie van reflecties over de schone kunsten rond de jaren 1770, na enkele geïsoleerde geschriften vroeger in de eeuw, zoals van Lambert ten Kate in 1720. Naast vertalingen door bijvoorbeeld W. E. de Perponcher, R. M. van Goens en Hiëronymus van Alphen wordt er voor het eerst ook door Nederlandse auteurs op grotere schaal over het schoonheidsbegrip geschreven. Hemsterhuis' *Lettre sur la sculpture* (waarover hier een bijdrage van P. C. Sondereren, 9-32) verscheen in 1769, Bernard Nieuhoofs *De sensu pulchri* (ingeleid als 'De eerste Nederlandse esthetica' en vooreen groot deel hier vertaald door H. A. Krop, 33-78) in 1773. E. de Jong onderzoekt de aansluiting tussen ideeën en realisaties van de neo-classicistische architect Jacob Otten Husly (elders in het boek wel foutief Husley gespeld). Een gelukkige keus, omdat diens tuin- en landschapsarchitectuur een nadere bepaling van de esthetische relatie tussen natuur en cultuur mogelijk maakt. Andere bijdragen betreffen Paulus van Hemerts *Redevoering over het verhevene* uit 1804 (door S. Contarini, 97-106), de betekenis van Bilderdijks wat curieus verzet tegen de groeiende waardering voor de verbeelding die hij in zijn tijd waarnam (door G. J. Johannes, 107-119), het dualisme tussen geest en stof als uitgangspunt van de esthetica bij filosofen als Opzoomer, Lublink Weddik of Brill (door T.